

О.О.Кураєв*

УКРАЇНСЬКИЙ ЧИННИК У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ВІДНЯ ТА БЕРЛІНА (1843–1914)

Стаття присвячена формуванню політики щодо українського чинника правлячими колами Німецької та Австро-Угорської імперій від її витоків до початку Першої світової війни.

Усебічно проаналізувати політику Німецької й Австро-Угорської імперій щодо українського чинника за часів Першої світової війни неможливо без висвітлення витоків цього історичного явища. Якщо політика Дунайської монархії відносно її українських підданих знайшла докладне висвітлення в низці праць українських і зарубіжних учених¹, то місце Наддніпрянської України в геополітичній стратегії Відня значною мірою залишалось недослідженим. Що стосується традиції сприйняття українського національного руху політичною елітою імперії Гогенцоллернів, то вона стала предметом фрагментарного та надто ідеологізованого висвітлення як у вітчизняній, так і в іноземній історіографії². Зрештою, поза увагою дослідників залишилося питання про значення українського чинника у стосунках Відня та Берліна із Санкт-Петербургом. Можливість висвітлення зазначених питань дає звернення до масиву раніше невідомих або малодосліджених першоджерел, що розкривають особливості політики німецьких та австро-угорських еліт у другій половині XIX – на початку XX ст.

Комплекс стереотипів, що визначав ставлення Німецької й Австро-Угорської імперій до українського чинника на початку Першої світової війни, сформувався на основі понад півстолітнього досвіду їх зовнішньої та внутрішньої політики. Габсбурзька монархія, що отримала своїх українських підданих – за офіційною термінологією "рутенів" (німецькою – Ruthenen), наприкінці XVIII ст., першою відчула складність проблем, які постали перед нею після приєднання Східної Галичини. Як свідчать документи віденського міністерства внутрішніх справ, "з 1843 р. в монархії провадилася великоросійська пропаганда", яку розпочав російський панславіст-письменник М.Погодін³. Невдовзі проблема управління галицько-володимирськими землями ускладнилася через збільшення кількості польського населення монархії внаслідок приєднання Краківської республіки (1846). Криза 1848–1849 рр. продемонструвала, що політично контролювати Галичину без підтримки українського населення неможливо.

Події, що відбувались у той короткий період, виявили потенціал і характер вимог галицьких "русинів", та започаткували традицію співпраці німецької й української (руської) еліт монархії на основі збігу інтересів. Підтримка, яку галицькі українці відчували з боку австрійської влади навесні 1848 р., спричинила появу стійких сподівань на "цісарську милість" як вирішальну силу, спроможну задовольнити їхні головні вимоги. З іншого боку, визначення українцями своїх політичних цілей і засобів для їх досягнення започаткувало тривалий процес адаптації влади Дунайської монархії до нових політичних реалій. Наслідком стала політика балансування між вимогами польської й української спільнот Галичини, основою котрої була стратегія взаємовиключних обіцянок та обережних поступок, яка втілювалася до кінця існування імперії.

Однак заходи, які Відень на початку 1848 р. вжив для врегулювання політичної кризи в Галичині, дійсно були багатообіцяючими: раніше, ніж на територіях інших ненімецьких народів Австрії, тут було скасовано кріпосне право⁴, у

* Кураєв Олексій Олексійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Львівському університеті було створено кафедру української мови, а українські депутати віденського парламенту отримали можливість впровадження української мови на всіх рівнях освіти⁵. Поступки, які австрійська влада тоді зробила українцям, протягом усього часу існування монархії підштовхували український рух у боротьбі за його найвищі цілі. Що стосується офіційного Відня, то до початку Першої світової війни він мав достатньо часу, щоби сформувавши свою політику щодо українського чинника.

Необхідно відзначити, що в процесі подолання кризи 1848–1849 рр. була розроблена й стратегія стосунків із польськими політичними силами, яким, зрештою, було віддано пріоритет. Польській еліті було надано вищу політичну владу вже в першій половині 1849 р., коли граф Агенор Голуховський, магнат і довірена особа кайзера Франца Йозефа був призначений штатгальтером (імператорським намісником, німецькою – *Staathalter*) Галичини із широкими повноваженнями. Цей діяч, який тричі обіймав названу посаду, зміг значно розширити сферу польського впливу в провінції. Намагаючись позбавити українців найвищої підтримки, він прагнув переконати цесаря в нелояльності "русинів" до Корони, звинувачуючи їх у проросійських симпатіях. Саме під його впливом Відень відмовився від намірів поділу Галичини на дві провінції – польську й українську⁶.

Очевидно, А.Голуховський використав піднесення серед проросійськи налаштованих русинів, спричинене, за даними віденського міністерства внутрішніх справ, приходом царських військ для придушення Угорської революції на початку 1849 р.⁷ Зрештою, протягом наступних років українці змушені були згорнути діяльність політичних і культурних організацій, створених після початку революції, а їхній чільний орган – Головна руська рада – у 1853 р. саморозпустився⁸.

Фінансово-конституційна криза Габсбурзької монархії, що виникла на зламі 1850-х–1860-х рр.⁹ і загострилася після поразки у війні 1866 р. з Пруссією, змусила Відень до компромісу з найвпливовішою з ненімецьких еліт імперії – угорською. Відновлення прав Королівства Угорщини та угорської конституції в лютому 1867 р.¹⁰ було продовженням традиційної політики розв'язання міжнародних суперечностей, згідно з якою імператор збільшував політичні повноваження тієї національної групи, яка домінувала на окремій стратегічно важливій території. Майже відразу після того, як було врегульовано проблему Угорщини, австрійська груднева конституція 1867 р. проголосила рівноправ'я поляків і "рутенів" Галичини¹¹. Формальні гарантії рівноправ'я отримали й українці Угорщини, де 1868 р. був прийнятий закон, що мав забезпечити права всіх національностей¹².

Попри конституційні зміни, розвиток українського національного руху на австрійських та угорських землях монархії пішов різними шляхами. Якщо будапештський уряд провадив жорстку політику асиміляції національних меншин, то Відень прагнув зберігати за собою роль арбітра в міжнародних стосунках. Незважаючи на те, що в Галичині було збережено українські народні школи та відповідні курси лекцій в університеті, одним із наслідків реформ стало звуження політичних прав галицьких українців. Так, учетверо було зменшено кількість українців-депутатів ландтагу та райхсрату. Ці проблеми, що постали перед галицькими українцями внаслідок реформування монархії, були зумовлені її демографічною структурою й особливостями австрійської парламентської моделі. Після 1867 р. саме від позиції поляків, які становили четверту за чисельністю національну групу імперії, залежало забезпечення урядової більшості у віденському парламенті¹³. Тому уряд змушений був зробити "далекосяжні поступки правлячій польській консервативній партії в Галичині": офіційною мовою було визнано польську, припинено германізацію освіти, полонізовано університет у Львові. Поляки стали "найміцнішим стовпом австрійської владної системи"¹⁴.

Одним із наслідків посилення поляків стало нове піднесення проросійських настроїв серед галицьких русинів. Як відзначало австрійське міністерство вну-

трішніх справ, у 1860-х рр. русофільській пропаганді вдалося "вкорінитись" у широких верствах населення Східної Галичини та Північної Буковини; впливова львівська газета "Слово" відкрито пропагувала "національну єдність галицьких рутенів із російською нацією", прозоро натякаючи на те, що й "політична єдність не змусить себе довго чекати"¹⁵.

Домінуюче становище поляків було закріплене угодою 1873 р. між галицькими поляками й австрійським урядом: за підтримку династії вони отримали "політичну владу в Галичині"¹⁶. Посилення позицій польської правлячої верхівки відбувалося на тлі протистояння проросійської та українофільської течій серед русинів¹⁷.

Нові акценти в національній політиці Дунайської монархії, що вплинули й на український рух, почали з'являтися з кінця 1870-х рр., коли імператор Франц Йозеф I зробив декілька принципових поступок одній зі слов'янських меншин, яка перебувала в становищі, подібному до ситуації галицьких українців. Так, прагнувши послабити позиції німецьких лібералів у парламенті, він спробував використати їх національно-політичних опонентів – чехів¹⁸. Цю місію було доручено новому міністру-президенту Австрії Таафе (1879–1893 рр.). Уже 1882 р. чехи отримали новий виборчий закон, який давав їм більшість у ландтазі Богемії та збільшив представництво в райхсраті, а чеську мову дозволялося вживати в офіційних установах. 1882 р. Празький університет був поділений на два, один з яких став чеським¹⁹. Цей наочний приклад того, як швидко вища влада імперії могла вирішувати гострі проблеми своїх підданих, істотно стимулював боротьбу українських партій Галичини за аналогічні поступки. Те, що боротьба чеського національного руху мала великий вплив на ситуацію в Галичині, зокрема, проявилось у 1890 р., коли значною мірою через протидію поляків не було схвалено пропозицію Таафе поділити Богемію за лінією національно-етнічного розмежування²⁰.

Великою проблемою для національно-політичного розвитку австрійських українців було й негативне ставлення німецьких партій, яке виявилось у так званій Лінцській програмі 1882 р., яка проголошувала, що лише найтісніший союз Австрії (без Галичини та Угорщини) з Німецькою імперією дозволить їй приборкати претензії слов'ян²¹.

У другій половині 1880-х рр. інтерес Відня й Берліна до українців як до зовнішньополітичного чинника зростає. Головною передумовою цього стало значне погіршення російсько-німецьких стосунків, піком якого стала болгарська криза 1887–1888 рр. Німецькі політики всіляко намагалися послабити могутність Російської імперії. Зокрема 1887 р. перший секретар посольства Німеччини в Санкт-Петербурзі, майбутній райхсканцлер Бернгард фон Бюлов зауважив: "Ми повинні на багато років наперед зруйнувати економічні джерела Росії шляхом спустошення її чорноземних губерній. ... Нам необхідно, нарешті, відрізати Росію від обох її морів – Балтійського та Чорного, на яких базується її світова могутність"²². (Значно пізніше, у 1914 р., німецькі дипломати говорили про історичну традицію намагань Відня вплинути на ситуацію в Південно-Західному краї Росії за допомогою галицьких українофілів: "Саме під час першої спроби схилити рутенів до австрійської ідеї (1888 р.) в Україні утворилася група прихильників так званої "австрійської орієнтації" на чолі з Кониським"²³).

Свідчення про спроби Відня за посередництва галичан здобути симпатії наддніпрянських українців, переконавши їх у прагненні захистити слов'ян на прикладі протекторату Габсбурзької монархії над Боснією (1878 р.), містять і російські джерела: "6-го липня (1888 р. – *О.К.*) помічено київською поліцією появу в місті переданих із Австрії закликів русинською та французькою мовами про те, що з'єднання Малоросії з російською державою не було актом підданства, а мало характер рівноправного союзу, що малоруський нарід сильно пригноблений і покладається на гуманні народи, які визволили балканських слов'ян від турець-

кої неволі, і допоможуть йому скинути ярмо православних татар, що йменують себе великорусами"²⁴.

Того ж літа оцінку українському чинникові як політичному спробував дати й німецький консул у Києві, який, не виключено, зміг встановити таємні контакти з учасниками українського руху: "Наскільки мало про українофілів можна говорити як про політичну партію, настільки ж мало суспільна думка тут іде й у бік Москви... Тут утворився комітет українофілів для того, щоб утворити противагу місцевому відділенню панславистського благочинного комітету. Однак ця справа провадиться таємно, і повідомлення про неї робилися мені суворо секретно"²⁵.

Висловлена Б. фон Бюловим ідея позбавити Росію Причорномор'я та Прибалтики була співзвучна поглядам керівництва австро-угорської дипломатії, про що свідчать висловлювання міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Кальнокі про "так званих українофілів", зроблені в грудні 1889 р. під час розмови з німецьким послом у Відні. Виходячи з того, що "землі, населені малорусами, відрізають центр імперії від Одеси та від західної частини Чорного моря", міністр відзначив: "Наявність багатомільйонного малоруського народу та його ворожнеча з великорусами за певних умов могли б відіграти роль важеля для тривалого послаблення московитського колоса"²⁶.

Сподівання на те, що рух українофілів може бути використаний проти Російської імперії та занепокоєння підтримкою, яка через царських дипломатів надавалася проросійським течіям серед русинів Австро-Угорщини, змусили правлячі кола Дунайської монархії істотно скорегувати політику щодо Галичини²⁷. Відповідно до "найвищої" волі, новий цісарський намісник Галичини граф Казимир Бадені активно виступив проти русофільії та змусив поляків шукати примирення з українським рухом²⁸. Своєю чергою польська еліта побачила в новому курсі спосіб знайти серед "малорусів Поділля, Волині, Бессарабії й України" союзників у разі можливої війни з Росією²⁹, що згодом відзначив німецький консул у Львові в листі канцлеру Б. фон Бюлову³⁰. У Берліні також помітили, що спроба примирення в Галичині занепокоїла Росію³¹.

Серед наслідків правління К.Бадені (1890–1894 рр.), що отримав назву "нова ера" й ознаменувався активізацією політичного життя галицьких українців³², варто відзначити появу серед них сил, що стали в "радикальну опозицію до уряду й поляків"³³. Як згодом відзначила польська преса, зростання національної свідомості "рутенського селянина" призвело до того, що він побачив ворога не за кордоном, а біля себе – в особі польського пана³⁴. Призначений імператором новий намісник Галичини граф Пінінський (роки правління 1899–1903 рр.) привів до влади так звану польську партію "подолян", яка для протидії українофілам почала зміцнювати позиції русофільської течії³⁵. Політику підтримки русофілів продовжував і граф Андреас (Анджей) Потоцький, призначений штатгальтером у червні 1903 р.³⁶

Загострення ситуації в Східній Галичині привернуло увагу Берліна, який активно провадив політику германізації польського населення Пруссії. Спеціально створена Німецька спілка східних прикордонних областей (НССПО, німецькою – Deutscher Ostmarken-Verein) у взаємодії з державними установами намагалася послабити економічні позиції поляків, зокрема, зменшити приплив польських сезонних робітників, замінивши їх галицькими українцями. Для цього вона з 1903 р. розпочала співпрацю з Руським національним комітетом (виконавчим органом створеної 1889 р. Національно-демократичної партії)³⁷. Того ж року, на пропозицію НССПО, наказом міністра сільського господарства Пруссії було створено Управління вербування німецьких поселенців та сільгосппрацівників, котре опікувалося й набором українських селян на сезонні роботи. Контакти між лідерами української партії й організацією, що діяла в інтересах великих пруських землевласників, дали галичанам надію отримати політичну підтримку Берліна в

протистоянні з польсько-австрійською адміністрацією. Уже в травні 1903 р. Руський клуб у Відні та Народний комітет у Львові "домовились і створили часопис "Ruthenische Revue" у Відні" для того, "щоб підтримати зацікавленість іноземців українською справою та здобути трибуну перед Європою"³⁸, а 1905 р. прусський міністр Райнбабен "заговорив у німецькому парламенті про сумне положення русинів під польською владою в Галичині"³⁹.

Берлін виявляв інтерес і до українців Наддніпрянщини, про що свідчить доповідь німецького посольства про визнання Петербургом прав української мови (з посиланням на статтю в німецькомовній газеті "St.-Petersburgische Zeitung" про те, що 25 лютого 1905 р. цар затвердив резолюцію ради міністрів про дозвіл видавати Святе Письмо "малоруською мовою")⁴⁰. Революційна ситуація в Російській імперії, що супроводжувалася піднесенням національних рухів, поставила Німеччину перед необхідністю формувати власне ставлення до національних проблем східного колоаса, і зокрема розпочати їх усебічне дослідження. Доцільні для цього прямі контакти із зарубіжною національно-політичною силою не могли провадитися офіційно, тому їх налагодження було довірено представникам НССПО. Особистий радник кайзера Вільгельма II в питаннях "російської політики", професор Берлінського університету Теодор Шиман доручив вивчення українського національного руху історикові Отто Гетшу, який на той час уже був членом НССПО, і протягом наступних років став провідним експертом з "українського питання"⁴¹. На початку жовтня 1905 р., напередодні перших відвідин Галичини з метою "написання статей до наукових журналів", О.Гетш уперше звернувся до Михайла Грушевського як до авторитетного українського вченого та громадського діяча⁴².

Варто відзначити, що національний рух наддніпрянських українців давав підстави для занепокоєння не лише російській, а й німецькій владі. Якщо царська політична поліція була стурбована перспективами цього руху, спрямованого "на культурну підготовку мас для майбутнього"⁴³, то кайзерівські дипломати звернули увагу на появу симпатій до Росії серед галицьких українофілів, відображену в публікаціях львівської газети "Діло": "Ще два чи три десятиріччя національного розвитку під живлячим промінням російської конституції, і 30-мільйонний український велетень стане однією з визначальних сил Східної Європи"⁴⁴. Те, що активізація національних рухів царської Росії Німеччиною спочатку сприймалася негативно, видно зі слів кайзера Вільгельма II, який у грудні 1905 р. заявив: "Події, які тепер відбуваються в Росії, є лише прелюдією до жахливої катастрофи, яка розіб'є цю імперію на багато республік. Утворення таких республік означатиме постійну загрозу для Німеччини, оскільки вони, без сумніву, ще більше схиллятимуться до союзу з Францією"⁴⁵.

Занепокоєння Берліна викликала й перспектива ймовірної взаємодії польського та українського рухів, зокрема в розв'язанні холмського питання. Стурбованість німецьких правлячих кіл можливим посиленням позицій поляків у Росії (яке загострило б польсько-німецьке протистояння в Пруссії), відбиває коментар Т.Шимана у впливовій берлінській газеті "Kreuzzeitung": "...Вони прагнуть повної автономії Польщі й намагаються втягнути малорусів у цей рух"⁴⁶.

Утім, протягом другого року революції німецькі дипломати констатували, що головними цілями українського руху Росії було "пробудження національної свідомості" та "рівноправність усіх національностей на основі самоврядування"⁴⁷. Усвідомлюючи значення українського руху, О.Гетш просив у М.Грушевського рекомендацій до провідних діячів українського руху, депутатів і професорів у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові й Одесі перед першою його поїздкою російською Україною в серпні–вересні 1906 р.⁴⁸

Події російської революції 1905–1907 рр. вплинули на боротьбу за загальне, рівне й таємне виборче право, яке було впроваджене в Австрії імператором Фран-

цем Йозефом I у січні 1907 р.⁴⁹ Головною метою цієї реформи було розширення соціальної бази підтримки віденського уряду шляхом зняття середньовічних цenzових обмежень. Однак реформа (право обирати депутатів до віденського парламенту, яке надавалося всім громадянам чоловічої статі віком від 24 років) не поширювалася на вибори до ландтагу Галичини⁵⁰. Відень не наважився відмовитися від політичного домінування поляків, яке забезпечувалось архаїчною виборчою системою, що не давала українцям шансів отримати більше ніж 15% мандатів⁵¹. Те, що виборча реформа ліквідувала б польську автономію, відзначав і німецький посол у Відні: "У Галичині рутенське населення досі не мало жодного політичного впливу... Цьому становищу загрожує кінець, якщо виборча реформа ... запровадить загальне й пряме виборче право"⁵².

Однак навіть на виборах до нижньої палати райхсрату 1907 р. Відень не зміг забезпечити прав українців, оскільки свавільне визначення конфігурації виборчих дільниць та інші маніпуляції призвели до того, що один український депутат обирався 102 тисячами, тоді як один німецький – 39 тисячами виборців⁵³. Незважаючи на те, що на виборах 1907 р. штатгальтер Потоцький підтримував русофілів⁵⁴, за оцінкою міністерства внутрішніх справ Австрії, на них переконливо перемогли українофіли (із 106 депутатів від Галичини було обрано 23 "младоруси" й лише 5 "старорусів" – проти 78 поляків)⁵⁵. У Буковині ж перемога українофілів була повною, оскільки "староруси" не отримали жодного мандата (проти 5-ти – у "младорусів" і 9-ти – у румунів та інших). Загалом українці здобули 33 місця в палаті депутатів замість 10, які вони мали раніше.

Важливим наслідком реформи є те, що Відень змушений був рахуватися з посиленням позицій українців, і зокрема, більше уваги приділяти їх основним вимогам – збільшенню кількості місць у галицькому ландтазі та створенню українського університету⁵⁶.

Проте реформа не виправдала головних сподівань австрійської влади, оскільки вибори 1907 р. (як і наступні 1911 р.) посилити вплив опозиційних партій і зменшили частку німців у парламенті, збільшивши натомість відсоток чехів, українців і словенців⁵⁷. Загалом посилювався й вплив польських партій, що серйозно занепокоїло Берлін⁵⁸. Хвилювання пруської верхівки висловив радник кайзера Вільгельма II професор Т.Шиман, який зі шпальт "Kreuzzeitung" закликав австрійський уряд підтримати "гноблених поляками рутенів"⁵⁹.

Наслідки виборів в Австрії змусили німецький уряд уважніше поставитися до вивчення українського чинника, і зокрема, до такого аспекту, як політична взаємодія українців Росії та Галичини. Так, у травні 1907 р. німецький консул у Києві Герінг доповів, що утиски українських студентів Львівського університету "викликали в місцевій малоруської інтелігенції жваву реакцію співчуття та посилити ненависть до поляків"⁶⁰. Інформацію з Києва доповнювали міркування посла у Відні, який, коментуючи політичні вимоги українських депутатів російської Думи, дійшов висновку, що "енергійна українська пропаганда вплине на Галичину та Буковину і легко спричинить серйозні труднощі для австрійського уряду"⁶¹.

Загалом, говорячи про ставлення до українського руху співробітників тих німецьких державних відомств, які впливали на формування зовнішньої політики, слід відзначити, що саме події 1905–1907 рр. змусили багатьох із них звернути увагу на цей чинник⁶².

Якщо на південному заході Російської імперії, за оцінкою генерального консула в Одесі Шефера, у вересні 1907 р. український рух унаслідок репресій "завмер"⁶³, то в Східній Галичині його здобутки були закріплені на виборах до ландтагу в лютому 1908 р. Наслідки виборів були оцінені як радниками спадкоємця престолу ерцгерцога Франца Фердинанда, так і міністерством внутрішніх справ Австрії: "Староруси" поступилися "младорусам" і зблизилися з польськими партіями для боротьби з ними⁶⁴.

Поглиблення національного конфлікту в Галичині дало можливість керівництву Німеччини скористатися ситуацією в інтересах своєї внутрішньої політики: у квітні 1908 р. райхсканцлер Б. фон Бюлов рекомендував привернути увагу "німецької неофіційної преси" до свавілля австрійських поляків, для чого слід було через НССПО "конфіденційно" залучити українських публіцистів⁶⁵.

Коли після вбивства у квітні 1908 р. штатгальтера Анджея Потоцького криза в Галичині набула небезпечних для монархії ознак⁶⁶, Відень змушений був скорегувати свою політику, призначивши на цю посаду члена консервативної партії Бобжинського, який користувався підтримкою польських ліберально-демократичної та народної партій, що були готові до переговорів про створення у Львові українського університету⁶⁷.

Одночасно із загостренням проблем Галичини Дунайська монархія вступила в період значного погіршення відносин із Росією, спричиненого конфліктом за вплив на Балканах. На початку року за наполяганням міністра закордонних справ Еренталя, Австро-Угорщина почала будувати залізницю, яка напряму з'єднала б Австрію з Туреччиною, що зробило б Сербію більш залежною від Дунайської монархії⁶⁸. Глибока внутрішньополітична криза 1908 р. в Туреччині, яка призвела до революції "молодотурків" і зречення султана⁶⁹, стимулювала увагу й Відня, і Санкт-Петербурга до турецьких володінь на Балканському півострові. Домовленість між двома урядами про визнання права проходу російських військових кораблів через проливи в обмін на згоду на анексію Австрією Боснії й Герцеговини, досягнута ще у 1907 р., так і не було реалізовано: 5 жовтня 1908 р. Австро-Угорщина офіційно анексувала Боснію й Герцеговину без формальної згоди Росії, що викликало обурення в Петербурзі⁷⁰.

Наслідком такої австрійської політики на Балканах стало відновлення російської підтримки антигабсбурзького панславістського руху, що істотно вплинуло на ситуацію в Галичині. На думку експертів міністерства внутрішніх справ Австрії, відлік "новому етапові панросійської пропаганди на карпатському театрі" дав проїзд російських учасників слов'янського конгресу в Празі через Галичину та наступні агітаційні поїздки графа Бобринського Галичиною й Буковиною (середина – друга половина 1908 р.)⁷¹. Німецькі політичні кола Дунайської монархії назвали цей рух "неославізмом" (на відміну від "панславізму" попереднього періоду) й розцінювали його як "ширму для планів російської експансії"⁷². Особливе занепокоєння Відня викликало значне посилення русофілів-радикалів, які прийшли на місце лояльних Габсбургам поміркованих "старорусів". Радикали відродили русофільську пропаганду, яка мала прищепити галицьким українцям невдоволення владою Габсбургів та симпатію до царя (в їх термінології Галичина й Буковина називалися "під'яремною Росією")⁷³. Коли наприкінці 1908 р. штатгальтер Бобжинський у листуванні з російським покровителем галицьких русофілів послався на права й силу українського руху, Бобринський відповів, що в такому разі Росії залишається самій навести лад у Галичині⁷⁴. В умовах загострення стосунків із Росією австрійська влада не чинила перешкод діяльності українських революціонерів-емігрантів, зокрема групі Миколи Залізняка, яка 1908 р. переправляла агітаційну літературу зі Львова й Чернівців за східний кордон⁷⁵.

Поновлення російсько-австро-угорського протистояння, що супроводжувалося намаганням кожної з імперій використати українців проти іншої, знову привернуло увагу берлінських спостерігачів. Цьому сприяло й поширення антинімецьких настроїв у Росії, спричинене проавстрійською позицією Вільгельма II (який на початку 1909 р. змусив царя визнати анексію Боснії й Герцеговини та відмовитися від втручання в австро-сербський конфлікт)⁷⁶. Уже на початку березня 1909 р. д-р О.Гетш розпочав роботу щодо створення часопису, присвяченого історії Східної Європи, де планував приділяти значну увагу українській проблематиці⁷⁷. Того ж

року він як впливовий член НССПО клопотався перед президією цієї спілки про організацію фінансової підтримки для місячника "Ukrainische Rundschau", який видавав у Відні депутат австро-угорського парламенту Володимир Кушнір⁷⁸. А відомий берлінський публіцист, експерт із російської проблематики авторитетного часопису "Preußische Jahrbücher" і довірена особа зовнішнього відомства д-р Пауль Рорбах здійснив тривалу подорож Росією, під час якої зустрівся з групою в складі 60 українців-депутатів Державної Думи⁷⁹.

Те, що Петербург мав вплив на внутрішньополітичну ситуацію в Галичині, серйозно непокоїло віденський уряд: у службовій записці до міністерства внутрішніх справ про "російську загрозу на східному кордоні Австрії" президія ради міністрів констатувала русофільське спрямування 11 інтернатів, 8 суддів, половини перемишльського й третини львівського духовництва⁸⁰. У червні 1910 р. міністр закордонних справ Еренталь у листі до міністра-президента Австрії висловився за доцільність іти назустріч вимогам українців для того, щоб протидіяти російському впливу в Галичині⁸¹. Невдовзі лідер галицьких українців Кость Левицький розповів М.Грушевському про бесіду з Еренталем, який повідомив, що українським питанням цікавиться Корона⁸².

Слід відзначити, що вже після окупації Галичини в 1914 р. царські жандарми заявили, що саме 1910 р. спадкоємець австрійського престолу ерцгерцог Франц Фердинанд "уклав формальний договір про створення "українського королівства" внаслідок війни Австрії з Росією" з лідерами українців Австрії д-ром Є. Олесницьким і митрополитом графом А.Шептицьким, та Росії Є.Чикаленком і Н. (або М. – О.К.) В.Лисенком із Києва й М.Міхновським із Полтави⁸³. Це твердження не знайшло відображення ані в матеріалах військової канцелярії та фонду Франца Фердинанда у віденському Австрійському державному архіві, ані в інших джерелах, а Є.Чикаленко рішуче спростовував його у своїх спогадах⁸⁴.

Серед заходів щодо підтримки русофільського руху важливою віхою стало створення київського відділення "Галицько-Російського товариства". Це змусило віденську владу звернути більшу увагу на проблеми Галичини й Буковини⁸⁵, розв'язанню яких повинен був сприяти перепис населення, проведений 31 грудня 1910 р. Для того, щоб його дані були максимально достовірними, міністерство внутрішніх справ Австрії прагнуло врахувати наслідки еміграції та спроби колонізації місцевих українців. Так, якщо за мовою щоденного спілкування в Галичині налічувалося 3 208 092 "рутенів" (проти 4 672 500 поляків і 90 114 німців), то за критерієм віросповідання співвідношення виявилось більш сприятливим: 3 379 613 греко-католиків проти 3 731 569 римо-католиків⁸⁶. У Буковині українці були найбільшою національною спільнотою: 305 101 проти 273 254 румунів, 168 851 німців та 36 210 поляків.

Важливим джерелом інформації про український рух як Австро-Угорщини, так і Росії залишався віденський щомісячник "Ukrainische Rundschau", матеріали котрого, за рекомендацією німецького консула у Львові Фаутера, передавалися райсканцлерові Т. Бетман-Гольвегу⁸⁷. Історію слов'янських народів висвітлював також часопис "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte" ("Журнал східноєвропейської історії"), що почав виходити 1911 р. Його видавцями, крім О.Гетша та Т.Шимана, були провідні фахівці з історії Російської імперії Ганс Юберсбергер (Відень) та Л.К.Гетц (Бонн)⁸⁸.

Загалом 1911 рік позначився зростанням напруженості навколо української проблеми. У лютому на засіданні австрійського парламенту лідер буковинських українців Микола Василько висловив протест проти "русофільських підступів" у Галичині та Буковині, а цісар Франц Йозеф I публічно підтримав його⁸⁹. Незважаючи на австрійські протести, у Росії тривало створення мережі відділень "Галицько-Російського товариства", зокрема в березні розпочало свою діяльність астраханське, а в травні – одеське⁹⁰.

Позачергові вибори до австрійського парламенту, що відбулися того ж року, відбили політичну поляризацію галицьких українців: посилення як українофілів, так і радикальних русофілів (на відміну від виборів 1907 р., помірковані "староруси" не отримали жодного мандату вже й у Галичині)⁹¹. Підсумки виборів дали новому міністрові-президенту Штюрґху підстави заявити німецькому послу, що уряд більше не зважатиме на російські протести й активно сприятиме створенню українського університету у Львові⁹².

Варто також відзначити різницю в оцінках результатів виборів міністерством внутрішніх справ та радниками спадкоємця престолу: якщо міністерство зробило висновок про перемогу сил, налаштованих на співпрацю з урядом, то племінникові цісаря доповіли про "рішучу перемогу радикалів"⁹³. Якщо офіційне відомство характеризувало чільну Національно-демократичну партію К.Левицького як "помірковану", то в матеріалах радників Франца Фердинанда вона названа такою, що в "своєму радикалізмі межує із соціалізмом". Отже, ключ до розуміння ставлення ерцгерцога до українців слід шукати саме в тому, яку інформацію він отримував від свого найближчого оточення.

Наприкінці року начальник німецького генерального штабу фон Мольтке зауважив: "Усі готуються до великої війни, якої рано чи пізно очікують"⁹⁴. Зокрема німецьке дипломатичне відомство отримало повідомлення про те, що в Санкт-Петербурзі підозрюють Австро-Угорщину в підготовці "якоїсь акції на Балканському півострові" та в намірі "тримати Росію в стані шаху шляхом розв'язування польського й малоруського руху"⁹⁵. Слід відзначити, що на відміну від виконуючого обов'язки міністра закордонних справ Нератова, який запевняв, що "поляки й малоруси в Росії є двома зовсім незначними та не впливовими елементами", російський посол у Відні давав зрозуміти німецькому колезі, що ситуація на кордоні Південної Росії з Австрією завдає йому чималого клопоту⁹⁶. Чи не найбільше занепокоєння царських дипломатів викликала перспектива створення українського університету: за даними німецького посла, у Петербурзі побоювалися, що "всі ті українські елементи з Росії, які тепер навчаються в Києві, перейдуть до Львова, і тим самим набудуть відчуженості стосовно Російської держави"⁹⁷. Якщо раніше німецьке зовнішнє відомство вважало балканську проблему головною в стосунках Відня та Петербурга, то в листопаді 1911 р. було висловлено припущення, що "українське питання, можливо, відіграє важливу роль у стосунках Австрії з Росією"⁹⁸. Загалом, характеризуючи події 1911 р., варто відзначити, що вони сприяли зростанню інтересу до України з боку Німеччини. Про це, зокрема, писав часопис "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte"⁹⁹. Уже наступного, 1912 р., у публікаціях цього видання були помітні ознаки політичного інтересу до українського питання¹⁰⁰.

Усвідомлюючи значення українського руху Галичини, зовнішнє відомство встановило офіційні контакти з легітимним політичним представництвом – Українським клубом австрійського парламенту. Уже в травні 1912 р. німецький посол у Відні обговорював із його членами проблеми створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи¹⁰¹. Ще однією причиною інтересу до Галичини була нафта. Як відзначалось у меморандумі, який влітку 1912 р. отримав генеральний секретар НССПО Віктор Шульц, нафтові родовища "викликали за кордоном, і особливо в Німеччині, великий інтерес до цього краю"¹⁰².

Слід звернути увагу на те, що на офіційному рівні Росія не висувала Німеччині й Австро-Угорщині звинувачень у підтримці українського руху, про що, зокрема, німецькому послу в Петербурзі Пурталесу заявив прем'єр-міністр Коковцов у серпні 1912 р.¹⁰³ Утім санкціонована російською владою кампанія в пресі не залишала у Відня та Берліна сумнівів щодо позиції царського уряду. Реагуючи на вимоги російської преси, новий міністр закордонних справ Австро-Угор-

щини барон Леопольд Берхтольд заявив, що "не можна гнобити чотири мільйони австрійських рутенів лише тому, що Росія вважає це за необхідне"¹⁰⁴. Разом із тим слід відзначити, що проблема "рутенів" Галичини поляризувала політичну еліту Дунайської монархії. Так, на відміну від ліберальних німецьких політичних сил, які опонували збільшенню прав слов'янського населення, побоюючись посилення його позицій, впливова група спадкоємця престолу Франца Фердинанда (до якої належав і М.Василько) підтримувала ідею польсько-українського примирення як засіб до посилення влади Корони в провінції¹⁰⁵. Проте вже в жовтні радники ерцгерцога Франца Фердинанда втратили інтерес до "рутенсько-польського компромісу". Їхня увага зосереджувалася на розробці плану реформ для Транслайтанії (угорської частини імперії), спрямованих на зменшення політичної ваги Угорщини. Заслуговує на увагу методологія такого планування, цілком прийнятна й для Галичини: виходячи з національної статистики – 8,7 млн угорців у 18-мільйонному населенні Королівства Угорщини, запровадження там загального виборчого права означало б "знищення гегемонії угорців"¹⁰⁶.

Восени 1912 р. внутрішньополітична ситуація в Дунайській монархії, і зокрема в Галичині, ще більше загострилася внаслідок нової зовнішньої кризи: Балканська війна, що дала Сербії (за політичної підтримки Росії) можливість значно збільшити свою територію та претендувати на вихід до моря, спричинила подальше ускладнення стосунків Відня й Санкт-Петербурга¹⁰⁷. Невдовзі після її початку монархія робить демонстративні кроки назустріч українцям: 8 листопада на комісії із закордонних справ австрійської "делегації" (спільного дорадчого органу представників верхньої та нижньої палат парламенту) цісар заявив, що в Росії переслідують українців за їхні "уявні симпатії до Австрії"¹⁰⁸. Уже наприкінці місяця депутат райхсрату Євген Олесницький передав міністрові закордонних справ Берхтольду один із меморандумів Українського клубу, де наголошувалося, що створення українського університету та проведення виборчої реформи в Галичині є найкращим засобом забезпечити лояльність українського населення монархії в разі війни з Росією¹⁰⁹. Є.Олесницький також дав зрозуміти міністрові, що якщо серед українців виникне якнайменша підозра, що війна з Росією переслідуватиме мету відновлення польського королівства, то "рутени рішуче повернуть проти Австрії"¹¹⁰. Зміст цього меморандуму був доведений до відома Франца Йозефа I митрополитом А.Шептицьким, який доповів імператорові й про інший меморандум – депутата Цегельського, де йшлося, що війна, напевне, відбудуватиметься на українській території, тому Австрії слід гарантувати там релігійну й національну свободу імператорським маніфестом¹¹¹.

Зважаючи на те, що від голосів українців у райхсраті залежало прийняття нового закону про військовий обов'язок, українського необхідного за умови ймовірної війни, австрійський уряд без згоди Польського клубу ініціював спеціальне послання кайзера: 29 листопада 1912 р. міністр-президент Австрії барон Штюрґх вручив президії Української парламентарної репрезентації (Українського клубу) новий проект "цісарського доручення-листа про університет"¹¹². Наступного дня міністр закордонних справ Берхтольд рекомендував Штюрґху погодитися з вимогами меморандуму Є.Олесницького для того, щоб заспокоїти галицьких українців і забезпечити протидію русофільським течіям¹¹³. У відповідь на підтримку, висловлену вищою австрійською владою, "збори лідерів усіх українських партій Галичини у Львові 7 грудня 1912 р. проголосили, що ... в разі збройного конфлікту між Австро-Угорщиною й Росією одноставно й рішуче стоять на боці Австро-Угорщини проти Росії, найбільшого ворога України"¹¹⁴.

Те, що ймовірність військового конфлікту була надзвичайно високою, підтверджує обговорення ситуації на нараді імператора Вільгельма II із військовими 8 грудня 1912 р. (на неї не були запрошені канцлер і державний секретар зовніш-

нього відомства). Начальник генерального штабу Мольтке заявив, що вважає війну неминучою, "і чим скоріш, тим краще", а кайзер назвав її "останньою битвою слов'ян із германцями"¹¹⁵. Необхідно відзначити, що німецький стратегічний план відводив Австро-Угорщині особливу роль у великій європейській війні. Відповідно до цього плану, прийнятого генштабом у 1912 р., усі військові зусилля Німеччини концентрувалися на Заході, тоді як стратегічне стримування Росії доручалось Австро-Угорщині¹¹⁶. Свідченням особливої гостроти ситуації стало повторне призначення давнього прибічника превентивної війни із Сербією Конрада фон Гетцендорфа начальником австро-угорського генштабу 12 грудня 1912 р.¹¹⁷, та приготування до війни з Росією австрійських військових і напіввійськових формувань у Галичині¹¹⁸. Так, того ж дня у Відні відбулися установчі збори польської "Тимчасової (або "попередньої" – *О.К.*) комісії конфедеративної незалежницької партії", а Юзеф Пілсудський очолив командування польськими збройними загонами. Реагуючи на стурбованість міністерства внутрішніх справ активізацією поляків, військовий міністр Австро-Угорщини генерал Кробатин 26 грудня 1912 р. визнав факт підтримки генштабом революційної фракції ППС, викликаній необхідністю використати у військовий час рух, спрямований проти Росії¹¹⁹. Ставка на польські формування викликала стурбованість у Німеччині, де такі кроки розцінили як створення передумов для небажаної активізації поляків Пруссії та Сілезії. Коментуючи ці події, німецька преса згодом відзначила їх особливу рису: поляки хочуть "мати в запасі одразу дві можливості, а саме: антиросійську орієнтацію, а коли ситуація її виправдає, то й антинімецьку"¹²⁰.

Через кілька днів було розпочато й організацію військової підготовки українців. 15 грудня так звана "запорізька рада" "Сокола-Батька" у Львові постановила створювати стрілецькі товариства. 16 грудня Л.Цегельський, С.Томашівський та І.Боберський почали готувати статuti для "Українського стрілецького товариства". Того ж місяця Радикальна партія заснувала Український січовий союз, "свою військову організацію заснувала й Народно-демократична партія"¹²¹. Ці кроки можна розглядати як елемент загальнодержавних заходів, оскільки одночасно в Австро-Угорщині відбувалася мобілізація¹²². Зрештою, про готовність ужити рішучих заходів на підтримку Австро-Угорщини заявив канцлер Т. Бетман-Гольвеґ, який попередив Петербург, що Німеччина оголосить війну Росії, якщо Росія надасть військову підтримку Сербії¹²³. Тоді цар виявився не готовим до такого розвитку подій. Як зауважив К. фон Гетцендорф, у Росії "політична ситуація визначалася тенденцією на цей раз уникнути світової війни, а якщо це буде важко зробити, то відтягнути її, принаймні, до 1913 р."¹²⁴ Утім, перспектива переростання балканського конфлікту в центральноевропейський була надто ризикованою не лише для царської імперії, але й для Габсбургів і Гогенцоллернів, які не були готові до розв'язання суперечностей, що неодмінно виникли б між ними навколо польського та, імовірно, українського питань. Зрештою, до травня 1913 р. гостру фазу австро-російської кризи було подолано¹²⁵.

Курс на польсько-українське примирення в Галичині, який узяла вища австрійська влада наприкінці 1912 р., зіткнувся із наполегливим опором із боку впливових польських кіл. Однак за умов зовнішньополітичної кризи Відень уважав його продовження принципово важливим. Імператор особисто стежив за перебігом переговорів із цієї проблеми, і після того, як вони зазнали невдачі, 14 травня змусив свого намісника Бобжинського залишити посаду, розпустив галицький ландтаґ і новим штатгальтером призначив Вітольда Коритовського, який "уважався відданим імператорові чиновником та довіреною особою імперської бюрократії, і меншою мірою польсько-консервативним партійним діячем"¹²⁶. Важливість примирення в Галичині продовжувала зберігатись, оскільки, незважаючи на видимість поступок Петербурґа в балканських справах, у Відня та Берліна навряд чи залишилися ілюзії щодо майбутнього їх стосунків із Росією.

Аналіз літературних джерел свідчить, що в червні 1913 р. в німецькій публіцистиці та історико-політичній літературі порушується українське питання. У книзі "Німецька світова та колоніальна політика" авторитетний публіцист і знавець російської проблематики П.Рорбах зауважив, що царська імперія ризикує втратити 35 млн "мало- й білорусів", якщо наважиться на війну¹²⁷. Історик О.Гетш, який із 1905 р. вивчав історію українського руху, у виданій 1913 р. книзі "Росія. Введення на основі її історії з 1904 по 1912 рік" відзначив: "Малоруський рух ... лише зміцнів за роки боротьби"; "серед проблем нової Росії малоруська справа та політичний рух належать до дуже серйозних питань, оскільки саме там ґрунт буде найбільш сприятливим у разі, якщо станеться якесь нове потрясіння"¹²⁸. Редагований О.Гетшем часопис "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" у 1913 р. знову істотно збільшив обсяг огляду української наукової періодики Австро-Угорщини та Росії, виявляючи цікавість до тих видань, що поєднували політичну актуальність із науковою. Про те, якої уваги в Берліні надавали українському чинникові, свідчить і поїздка до Галичини генерального секретаря НССПО, під час якої він познайомився з лідерами "рутенив" і отримав "цінну інформацію про український рух" від німецького консула у Львові¹²⁹.

Протягом другої половини 1913 р. австрійські дипломати зафіксували подальшу активізацію антиавстрійських заходів у Росії, що проводились у Києві, Одесі та Москві під гаслом "продовження боротьби за російську справу в багатостраждальних Карпатах", за участю чільних представників місцевих і центральних органів влади та військового командування¹³⁰. Однак особливу увагу керівників міністерства закордонних справ привернула доповідь консула у Варшаві барона Леопольда фон Андріана, присвячена національному рухові "російських" українців¹³¹. Зважаючи на те, що невдовзі Л. фон Андріан став провідним експертом з української проблематики й до кінця 1915 р. саме йому доручалася підготовка відповідних аналітичних матеріалів для керівництва держави, варто оцінити основні тези цього документа. Так, відзначивши, що він уже протягом трьох років на основі фактичного матеріалу намагався довести, що український рух у Росії насправді існує, Л. фон Андріан зробив висновок, що цей рух досяг такої стадії, що ставить петербурзький уряд у скрутне становище. Одночасно він застерігав від надмірних сподівань на використання цього чинника, віднісши ідею українського повстання в разі війни з Росією до "царини фантазії".

Слід відзначити, що чим активніше йшли переговори про польсько-український "компроміс" (німецькою – Ausgleich) у Галичині, тим більшу увагу ця проблема викликала у Відні, Берліні та Санкт-Петербурзі. Так, міністр внутрішніх справ Австрії барон Гайнольд у бесіді з німецьким послом заявив, що посилення російської агітації в Галичині мало за мету зірвати "примирення між поляками й рутенами" та було спричинене побоюванням царського уряду, що "притягальна сила австрійських рутенив на їх братів під російським пануванням стане ще більшою"¹³².

Домовленість про компроміс була досягнута в січні 1914 р. під "надзвичайним впливом із боку Корони"¹³³. Німецький консул у Львові Гайнце доповідав, що українці змушені були "піти на поступки майже з усіх пунктів" заради задоволення трьох основних вимог: 1. Призначення Є.Олесницького начальником відділу в міністерстві сільського господарства (вперше українець обійняв би таку високу керівну посаду); 2. Згода на створення українського університету у Львові; 3. Збільшення державних субвенцій на українські шкільні спілки та пом'якшення обмежень стосовно українських шкіл.

Гайнце зауважив, що митрополит А.Шептицький та К.Левицький сприйняли новину без ентузіазму, тоді як штатгальтер В.Коритовський виглядав "дуже задоволеним" (оскільки в разі невдачі втратив би свою посаду).

Слід відзначити, що сприйняття наслідків компромісу сучасниками не збігається з позитивною оцінкою, яку дають такі дослідники, як Орест Субтельний, Вольфдідер Біль та Клаус Бахман. Так, німецький консул у Львові назвав його таким, що не справдився¹³⁴, експерт дипломатичного відомства Австро-Угорщини барон Л. фон Андріан відзначив, що в "становищі рутенів мало що змінилося"¹³⁵, а М.Грушевський назвав його "капітуляцією"¹³⁶.

Для того, щоб оцінити наслідки "примирення", ратифікованого 27 січня 1914 р.¹³⁷, необхідно розглянути виконання домовленостей в освіті, кадровій політиці та виборчій реформі. Як відзначив німецький консул на початку березня, українці "не отримали державних фінансів для вчителів"¹³⁸. У квітні барон Л. фон Андріан констатував, що хоч українці й мали 6 гімназій проти 60 польських, надання державного статусу українським приватним гімназіям було поставлено в залежність від надання аналогічного державного статусу 4 польським приватним школам¹³⁹. Домовленість щодо призначення українців на впливові посади в Галичині теж не була виконана. Замість цього декількох українців було призначено на незначні посади у Відні, де вони вже не мали можливості сприяти утворенню прошарку українських державних службовців¹⁴⁰. Австрійський експерт убачав у цьому свідому протидію польської верхівки "розвиткові та розбудові класів української нації"¹⁴¹.

Оцінки істориків і сучасників істотно різняться стосовно виборчої реформи, санкціонованої цісарем лише 8 липня 1914 р. Якщо В.Біль вважає, що реформа системи виборів до ландтагу завдала важкого удару "необмеженій владі поляків у Галичині"¹⁴², а К.Бахман стверджує, що "новий виборчий порядок і на майбутнє виключив русофілів ... з політичного життя Галичини"¹⁴³, то висновок австрійського урядового експерта був протилежним: виборча реформа дала москвофілам шанс отримати "декілька мандатів до ландтагу (замість одного тепер)"¹⁴⁴.

Слід відзначити, що на початку 1914 р. хвиля поширення проросійських настроїв у монархії викликала особливе занепокоєння австрійського уряду. У лютому міністерство внутрішніх справ подало 16-сторінковий меморандум "Великоросійська пропаганда в монархії", який одразу був переданий міністерству закордонних справ. Предметом цього докладного огляду були масштаби, форми та засоби поширення антигабсбурзьких настроїв серед українців Галичини й Буковини. На відміну від висновку історика К.Бахмана про те, що русофіли досягли успіху "лише в декількох селах"¹⁴⁵, оцінки укладачів документа були близькими до панічних: "селяни округів Золочів, Санок, Броди, Перемишляни, Зборів, Турка, Жовква й Жидачів майже повністю завойовані русофілами; ... окремі пожежні частини "руських дружин" почали керуватися інструкціями російською мовою, що містили команди російського піхотного статуту 1911 року; ... нещодавно створено 12 нових російських інтернатів на 2 тисячі школярів, де діти виховувалися в душі належності до російської нації; ... значна частина грошей для ведення великоросійської пропаганди в Галичині та Буковині переказується з Росії"¹⁴⁶. Становище в переважно православній Буковині розцінювалось як більш сприятливе: "Організована діяльність русофілів на Буковині практично паралізована". Однак і там "понад 20% духівництва в рутенських громадах так чи інакше налаштовані русофільськи"; через прочан серед народу розповсюджувалися російські церковні книги, завдяки яким "вкорінювалася думка, що цар є главою усіх православних".

Характерно, що значне зростання занепокоєності проросійською пропагандою в Дунайській монархії викликало "великий" інтерес у Німеччині: наприкінці березня кайзер Вільгельм II уперше особисто наказав "постійно доповідати про рутенську агітацію та гру Росії"¹⁴⁷.

Таку увагу до цієї проблеми варто порівняти із занепокоєнням німецького військового командування озброєнням Росії (яка, за його оцінками, вже 1916–1917 рр. була б здатною до агресивної війни), висловленим у березні 1914 р., паралельно

до "початку антиросійської істерії в пресі"¹⁴⁸. Ураховуючи те, що кайзер Вільгельм II виявляв особливий інтерес до військово-політичних питань, можна зробити висновок, що саме усвідомлення реальної небезпеки війни привернуло його увагу до проблем австрійських українців.

Про надзвичайний рівень стурбованості ситуацією в Галичині свідчить одночасна поява австрійських урядових меморандумів, присвячених українській проблемі як складовій австрійсько-російських відносин. Так, меморандум дипломатичного відомства від 2 квітня 1914 р. констатував: "Не буде перебільшенням сказати, що результат тривалого суперництва Австро-Угорщини й Росії залежатиме від того, чи вдасться українській народності в Галичині створити власну національну культуру"¹⁴⁹. В іншому меморандумі з промовистою назвою "Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом" австро-угорський консул у Варшаві барон Л. фон Андріан наполягав: "За значенням для нашої зовнішньої політики та для долі монархії український народ посідає перше місце. Від нашого ставлення до нього ... найбільшим чином залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини"¹⁵⁰. Розчарований невиконанням "компромісу", він наполягав на реалізації домовленостей у галузі освіти та пропонував призначити "українофіла" віце-президентом штатгалтерства. Позиція Л. фон Андріана в "найболючішому" питанні створення українського університету відрізнялася прагматизмом: він пропонував припинити практику гучних "самогубницьких" заяв, які надзвичайно дратували Росію, та "швидко створити український університет". Уважаючи створення вищого українського навчального закладу "пріоритетом імперії першого рангу", консул пропонував заснувати Вищу сільськогосподарську школу, яка виконала б роль "притягальної сили" для російської України в менш провокативний спосіб¹⁵¹.

Саме прагнення українців до національного самовизначення вважалося небезпечним по інший бік східного кордону Габсбурзької імперії. У тому ж місяці (квітень) австро-угорський консул у Києві доповів: "Національна свідомість українців у Росії, що останнім часом зросла, їх намір взяти активну участь у наступних земських виборах, вільніша мова малоруської преси є, як мені повідомляють, незаперечними реаліями, що свідчать про сильний поступ українського руху Росії"¹⁵². Дипломат також повідомив, що місцева російська преса серйозно занепокоєна очікуваним успіхом українців на майбутніх земських виборах, убагаючи в цьому загрозу цілісності Росії (йшлося про статтю депутата Савенка в газеті "Киевлянин" від 27 березня 1914 р.).

Що стосується вищої австрійської влади, то за умов подальшого зростання міжнародної напруги вона надала перевагу консервуванню ситуації в Галичині, сподіваючись задовольнити цим обидві сторони конфлікту. Коли 10 червня 1914 р. німецький посол мав із цього приводу розмову з міністром-президентом Штюрґхом, останній, як і в попередні роки, пообіцяв, що уряд "з особливою наполегливістю працюватиме над створенням українського університету у Львові, не озираючись на російського сусіда"¹⁵³.

Підсумовуючи ставлення двох союзних монархій до українського політичного чинника, можна відзначити, що з наближенням великої європейської кризи воно ставало дедалі більш зацікавленим і цілеспрямованим. Так, через три дні після вбивства спадкоємця габсбурзького престолу в Сараєві німецький консул у Львові доповів канцлерові, що український рух "у політичному сенсі заслуговує на наш прискіпливий інтерес"¹⁵⁴. Однак його наступні повідомлення свідчать, що до початку війни будь-яких політичних заходів стосовно українців як німці, так і австрійці не планували.

Окремо слід розглянути питання про ставлення до українського чинника вбитого в Сараєві ерцгерцога Франца Фердинанда. Щодо цього існує декілька поглядів. Так, К.Левицький робить багатозначний натяк на особливу симпатію

ерцгерцога до українців та на великі перспективи, які очікували б їх у разі його приходу до влади. Сучасник подій англійський публіцист Джордж Рафалович, добре знайомий з українською проблемою, називав Франца Фердинанда "майже єдиним другом, якого українці мали в оточенні імператора"¹⁵⁵.

Історик К.Бахман погоджується з тим, що Франц Фердинанд був налаштований проукраїнськи, однак уникає оцінок імовірної політики щодо українських етнічних територій у разі здійснення ним "федералізації" монархії. Німецький дослідник лише констатує, що ерцгерцог ніколи не планував стати "королем України"¹⁵⁶. Проте слід звернути увагу на те, що один з інтелектуалів, які, на думку К.Бахмана, вплинули на ідеологію програми дій після вступу спадкоємця на трон, а саме румун Аурел Поповичі, ще 1906 р. на карті федеративної Великої Австрії окреслив Галичину як область під українським правлінням (із приєднанням до неї українських районів Угорщини)¹⁵⁷. Характерно, що А.Поповичі, у минулому член центрального виконавчого комітету Румунської національної партії, обійшов питання українців Буковини, на яку претендували румуни.

Існує свідчення сучасників про те, що спадкоємець із 1908 р. почав працювати над програмою адміністративно-політичної реформи, яку він здійснив би після коронації. Головною метою такої реформи було зменшення впливу угорської верхівки, для чого планувалося створити третю коронну землю з Боснії й Герцеговини¹⁵⁸. Утім, дослідники вважають, що вже після кризи 1908–1909 рр. Франц Фердинанд відмовився від планів триалізму¹⁵⁹.

Щодо подальшого ставлення Франца Фердинанда до ідеї реформування адміністративно-політичної системи імперії існують суперечливі оцінки. Якщо авторитетний американський історик Гордон Крейґ уважав, що 1914 р. ерцгерцог "утратив інтерес до меншин" і став захисником "компромісу" 1867 р.¹⁶⁰, то деякі із сучасників нотували, що "наприкінці життя Франц Фердинанд знову захопився ідеями федералізму"¹⁶¹. Водночас слід зауважити, що радник спадкоємця з питань зовнішньої політики, згодом міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін заявляв, що "конкретного плану реорганізації монархії ніколи не існувало"¹⁶².

Оцінюючи свідчення графа О.Черніна, звернемо увагу на останній документ, в якому наводиться план дій після вступу Франца Фердинанда на трон, підготовлений у першій половині 1914 р. Цим документом передбачалося запровадження "нового справедливого виборчого закону", що "дасть можливість ... усім народам, які перебувають під нашим скіпетром, поділяти рівні права й свободи"¹⁶³. План спрямовувався насамперед проти Угорщини, де в разі необхідності передбачалося оголосити військовий стан. Не можна не відзначити, що реалізація такого плану в Королівстві Галичина й Володимирія збільшила б права українців. Однак проект не передбачав створення окремих української та польської коронних земель, а його втілення несло в собі великий ризик політичної дестабілізації, оскільки підірвало б основи польського домінування в Східній Галичині та спричинило б масові протести поляків. Говорячи про сподівання українських лідерів, пов'язані зі спробами Франца Фердинанда використати окремі національні рухи монархії заради послаблення конкурентів німецької еліти, не можна не зважати на позицію радників ерцгерцога, які критично ставилися до українських політичних сил, звинувачених у небезпечному соціальному радикалізмі. Спадкоємець не міг не враховувати досвід реформ кінця XIX – початку XX ст., які не забезпечили внутрішньополітичної стабілізації імперії, продемонструвавши натомість, що збільшення політичних прав однієї національної групи може викликати несподівано сильний опір іншої, а проведення виборчої реформи – посилити радикальні політичні сили. Названі чинники не дають підстав вважати, що Франц Фердинанд мав наміри будувати політику монархії на більш сприятливих для українців засадах.

¹ *Bihl W.* Die Ruthenen. Politische Stroemungen und Parteien // Die Habsburgermonarchie. – Bd. III. – 1 Teil. – Wien, 1989. – S. 555–584; *Idem.* Die Beziehungen zwischen Oesterreich – Ungarn und Russland in bezug auf die galizische Frage 1908–1914 // Mack Karlheinz (Hrsg.). Galizien um die Jahrhundertswende. – Wien; München, 1990; *Subtelny O.* Ukraine. A History. – Toronto; Buffalo; London, 1993; *Magocsi R. P.* A History of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1996; *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993; *Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ ст. – К., 1993.

² *Кулініч І.М.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). – К., 1963; *Remer C.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19 Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1997.

³ Österreichisches Staatsarchiv Wien (далі – ÖStA Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (далі – HHStA). PA-179 (Gesandtschaften und Konsulats Archive. Gesandtschaft Berlin. Weisungen Politik).

⁴ *Bihl W.* Die Ruthenen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. – Bd. III. – 1 Teil. – Wien, 1980. – S. 556.

⁵ *Kappeler A.* Kleine Geschichte der Ukraine. – München, 1994. – S. 123.

⁶ *Subtelny O.* Ukraine. A History. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – P. 313.

⁷ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179.

⁸ *Magocsi R.P.* Op. cit. – P. 446.

⁹ *Mason J.* The Dissolution of the Habsburger Empire 1867–1918. – New York, 1979. – P. 5.

¹⁰ *Ibid.* – P. 6.

¹¹ *Bihl W.* Op. cit. – S. 557.

¹² *Craig G.A.* Europe 1815–1914. – P. 369. Див. також: *Bachmann K.* “Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland”. Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907–1914). – Wien; München, 2001. – S. 234.

¹³ *Mason J.* Op. cit. – P. 13.

¹⁴ *Ibid.* – P. 13–14. Див. також: *Magocsi R.P.* Op. cit. – P. 449.

¹⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179.

¹⁶ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 5.

¹⁷ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179; *Magocsi R.P.* Op. cit. – P. 442.

¹⁸ *Craig G.A.* Op. cit. – P. 364–365.

¹⁹ *Ibid.*; *Mason J.* Op. cit. – P. 13.

²⁰ *Mason J.* Op. cit. – P. 35.

²¹ *Shanafelt G.W.* The Secret Enemy: Austria-Hungary and the German Alliance 1914–1918. – New York, 1985. – P. 4.

²² Цит. за: *Borowsky P.* Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderen Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen. Historische Studien. – Lübeck; Hamburg, 1970. – S. 30. Див. також: Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes. – Band 1: A–F. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2000. – S. 324.

²³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (далі – PA AA Berlin). – R 11108 (Die Bestrebungen der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage). 1 Januar 1907. – März, 1920).

²⁴ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 541. – Спр. 8. – Арк. 22.

²⁵ PA AA Berlin. – R 11105 (Die Bestrebungen der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage). Januar 1886 – 18 Januar 1891.

²⁶ PA AA Berlin. – R 11105.

²⁷ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179.

²⁸ *Ibid.* Див. також: *Magocsi R. P.* Op. cit. – P. 446.

²⁹ PA AA Berlin. – R 11108.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.* – R 11105.

³² *Bihl W.* Op. cit. – S. 557.

³³ ÖStA Wien. HHStA. – Nachlass Franz Ferdinand. Karton 116 (Denkschriften).

³⁴ PA AA Berlin. – R 11108.

³⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Remer C.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1997. – S. 155.

³⁸ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. На підставі споминів і документів. – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 380.

³⁹ Там само. – С. 404.

⁴⁰ PA AA Berlin. – R 11107 (Die Bestrebungen der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage).

⁴¹ *Hoetzsch O.* Russische Probleme. Eine Engegung auf J. Hallers Schrift “Die russische Gefahr im deutschen Hause”. – Berlin, 1917. – S. 35.

⁴² ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 413.

⁴³ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2198. – Арк. 10.

- ⁴⁴ PA AA Berlin. – R 11107.
- ⁴⁵ Цит. за: *Remer C.* Op. cit. – S. 132.
- ⁴⁶ Див.: *Schiemann Th.* Deutschland und die große Politik anno 1906. – Berlin, 1907. – S. 96.
- ⁴⁷ PA AA Berlin. – R 11108, 11107.
- ⁴⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 413.
- ⁴⁹ *Bihl W.* Die Beziehungen zwischen Oesterreich – Ungarn und Russland in bezug auf die galizische Frage 1908–1914 // Galizien um die Jahrhundertswende. Hrsg. von Karlheinz Mack. – Wien; München, 1990. – S. 39.
- ⁵⁰ *Mason J.* Op. cit. – P. 40; *Hanisch E.* Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20 Jahrhundert. – Wien, 1994. – S. 232; *Bachmann K.* Op. cit. – S. 174.
- ⁵¹ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 176.
- ⁵² PA AA Berlin. – R 11107. Див. також: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 176.
- ⁵³ *Remer C.* Op. cit. – S. 146. За даними віденської газети “Neue Freie Presse”, один депутат обирався від 37 німців, 53 чехів, 46 поляків, 95 “рутенів”. Див.: *Schiemann Th.* Deutschland und die große Politik anno 1907. – Berlin, 1908. – S. 196.
- ⁵⁴ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 196.
- ⁵⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA-178.
- ⁵⁶ *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 39; *Bachmann K.* Op. cit. – S. 174, 176.
- ⁵⁷ *Mason J.* Op. cit. – P. 40.
- ⁵⁸ *Schiemann Th.* Deutschland und die große Politik anno 1907. – Berlin, 1908. – S. 196.
- ⁵⁹ Ibid. – S. 394.
- ⁶⁰ PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ ÖStA Wien. HHStA. – Nachlass Franz Ferdinand, Karton 116 (Denkschriften); ÖStA Wien. HHStA. – PA-178 (Botschaft Berlin, Januar – Oktober 1914). Див. також: *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 39.
- ⁶⁵ Лист райхсканцлера фон Бюлова унтер-статссекретарю фон Лебелю від 21 квітня 1908 р.: “Потрібно, щоб НССПО ще більше висунуло русинське питання на передній план. Звичайно, цього в жодному разі не можна робити на шпальтах офіційних газет, оскільки це вразить почуття австрійців. Але чи не можна зробити так, щоб гакатистська спілка (неофіційна назва НССПО, що складалася з перших букв прізвищ керівників цієї організації. – *О.К.*) налагодила конфіденційні зв’язки з рутенськими публіцистами? Я бажав би досягнення такого ефекту: якщо поляки лементують на німців, то й рутени мають набагато більше підстав скаржитися на поляків”. Цит. за: *Remer C.* Op. cit. – S. 159.
- ⁶⁶ *Magocsi R.P.* Op. cit. – P. 448.
- ⁶⁷ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 174. Див. також: PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁶⁸ *Mason J.* Op. cit. – P. 59.
- ⁶⁹ *Wehler H.-U.* Von der “Deutschen Doppelrevolution” bis zum Beginn des 1 Weltkrieges 1849–1914. – München, 1995. – S. 1145.
- ⁷⁰ *Mason J.* Op. cit. – P. 57–59; *Craig G.A.* Op. cit. – P. 439.
- ⁷¹ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179; Див. також: *Lewicky E.* Die auferwachte Ukraine // Die Ukraine. – Berlin, 1916. – S. 89.
- ⁷² ÖStA Wien. HHStA. – PA / Generalkonsulat St.Petersburg, Karton 3.
- ⁷³ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179. Див. також: *Lewicky E.* Die auferwachte Ukraine. – S. 89.
- ⁷⁴ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 214.
- ⁷⁵ PA AA Berlin. – R 21222. Ukraine. Див. також: *Мірчук П.* Українська державність 1917–1922. – Філадельфія, 1967. – С. 56.
- ⁷⁶ *Игнатъев А.В.* Последний царь и внешняя политика // Вопросы истории. – 2001. – №6. – С. 15; *Rohrbach P.* Deutsche Welt und Kolonialpolitik // Preussische Jahrbücher 152. April–Juni 1913. – S. 510.
- ⁷⁷ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 413.
- ⁷⁸ *Remer C.* Op. cit. – S. 161.
- ⁷⁹ Dem Andenken Paul Rohrbachs. Ein Beitrag zur osteuropaischen Problematik. – München, 1959. – S. 9; *Mogk W.* Paul Rohrbach und das “Größere Deutschland”. Ethischer Imperialismus im Wilhelminischen Zeitalter. – München, 1972. – S. 181.
- ⁸⁰ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 202.
- ⁸¹ *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 40.
- ⁸² ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3320. – Арк. 230.
- ⁸³ Там само. – Арк. 83.
- ⁸⁴ *Чикаленко Є.* Уривки з моїх споминів за 1917 р. – Прага, 1932. – С. 24.
- ⁸⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA. – Gesandtschaft St. Petersburg, K-126.
- ⁸⁶ ÖStA Wien. HHStA. – PA-178 (Botschaft Berlin, Januar–Oktober 1914).
- ⁸⁷ PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁸⁸ Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Herausgegeben von Th.Schiemann, Berlin, O.Hoetsch, Posen, L.K.Goetz, Bonn, Hans Uebersberger, Wien. Redaktion: Prof. Dr. O.Hoetsch, Posen, Königliche Akademie. – Band I. – Berlin, 1911.

- ⁸⁹ *Bihl W.* Die Beziehungen. – S. 41; PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁹⁰ ÖStA Wien. HHStA. – PA. – Generalkonsulat St.-Petersburg, Karton 2.
- ⁹¹ Серед “младорусів” помірковані здобули 290 тис. голосів (проти 261 тис. 1907 р.), радикали – 55 тис. (проти 105 тис. 1907 р.), українські соціал-демократи 18 тис. (проти 26 тис. 1907 р.). Див: “Російська акція та наша контракція в русинському питанні у Галичині та Буковині. За станом на червень 1912 р.” // ÖStA Wien. HHStA. – PA-178.
- ⁹² *Bachmann K.* Op. cit. – S. 194.
- ⁹³ ÖStA Wien. HHStA. Nachlass Franz Ferdinand. Karton 116. Denkschriften.
- ⁹⁴ *Wehler H.-U.* Op. cit. – S. 1149.
- ⁹⁵ PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁹⁶ *Ibid.* Див. також: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 197.
- ⁹⁷ PA AA Berlin. – R 11108; *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 45.
- ⁹⁸ PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁹⁹ Wissenschaftliche Chronik // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Band I. – S. 478.
- ¹⁰⁰ Зокрема в рубриці “Наукова хроніка” повідомлялося не лише про фахові, а й про політичні аспекти діяльності відомого українського історика: “Ректор Харківського університету, професор, доктор російської історії Дм. Ів. Багалій восени 1911 р. був обраний членом Державної ради, в якій він репрезентує Петербурзьку академію наук та дев’ять російських університетів. Професор Багалій протягом останніх років був депутатом Харківської міської думи та харківського комітету конституційно-демократичної партії” // Цит. за: Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Band II. – Berlin, 1912. – S. 636.
- ¹⁰¹ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 178.
- ¹⁰² Geheimes Preussisches Staatsarchiv – Preußischer Kulturbesitz. – Akten “Ukrainische Frage”. – Band I (1903–1912). Bl. 3629–31. Див. також: *Remer C.* Op. cit. – S. 149.
- ¹⁰³ PA AA Berlin. – R 11108.
- ¹⁰⁴ Цит. за: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 260.
- ¹⁰⁵ Див.: *Redlich J.* Schicksalsjahre Österreichs 1908–1912. – Wien, 1925. Band I. – S. 149.
- ¹⁰⁶ ÖStA Wien. HHStA. – Nachlass Franz Ferdinand. – Karton 167 (Ehepakten, Ansprachen, Thronwechsel).
- ¹⁰⁷ *Bachman K.* Op. cit. – S. 173; *Mason J.* Op. cit. – P. 57, 62; *Craig G.A.* Op. cit. – P. 443.
- ¹⁰⁸ *Левицький К.* Вказ. праця. – С. 630.
- ¹⁰⁹ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 179, 180.
- ¹¹⁰ *Bihl W.* Die Beziehungen. – S. 47.
- ¹¹¹ ЦДДАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3320. – Арк. 230.
- ¹¹² *Bachmann K.* Op. cit. – S. 179; *Левицький К.* Вказ. праця. – С. 633.
- ¹¹³ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 180.
- ¹¹⁴ Діло (Львів). – 1914. – 3 серпня.
- ¹¹⁵ *Wehler H.-U.* Op. cit. – S. 1150.
- ¹¹⁶ *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht. – Düsseldorf, 1961. – S. 49.
- ¹¹⁷ *Redlich J.* Op. cit. – S. 366.
- ¹¹⁸ *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 46.
- ¹¹⁹ *Ibid.* – S. 47.
- ¹²⁰ ÖStA Wien. HHStA – 178.
- ¹²¹ *Думін О.* Історія Легіону українських січових стрільців. – Л., 1936. – С. 15, 16, 19.
- ¹²² *Игнатъев А.В.* Указ. соч. – С. 16.
- ¹²³ *Wehler H.-U.* Op. cit. – S. 1150.
- ¹²⁴ *Hötendorf C. von.* Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Band II: Die Jahre 1910–1912. – Berlin, 1922. – S. 388.
- ¹²⁵ *Игнатъев А.В.* Указ. соч. – С. 16; *Schiemann T.* Deutschland und die große Politik anno 1913. – Berlin, 1914. – S. 134, 137.
- ¹²⁶ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 189–190.
- ¹²⁷ *Rohrbach P.* Op. cit. – S. 510.
- ¹²⁸ *Hoetzsch O.* Rußland eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904 bis 1912. – Berlin, 1913. – S. 467, 468.
- ¹²⁹ Geheimes Preussisches Staatsarchiv – Preussischer Kulturbesitz. – Akten “Ukrainische Frage” 1913–1931.
- ¹³⁰ ÖStA Wien. HHStA. – Gesandtschaft Petersburg. – Karton 119.
- ¹³¹ *Ibid.* – K.-127.
- ¹³² PA AA Berlin. – R 8973 (Angelegenheiten Galiziens ind der Bukowina). – Osterreich N 94 (Galizien und Bukowina. 1 Januar 1914–30 Semtember 1914).
- ¹³³ *Ibid.*
- ¹³⁴ *Ibid.*
- ¹³⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA XL. – Interna. Kopien und Denkschriften. 1914–1918.
- ¹³⁶ ЦДДАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3320. – Арк. 188.
- ¹³⁷ PA AA Berlin. – R 8973. Див. також: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 192.
- ¹³⁸ PA AA Berlin. – R 8973.
- ¹³⁹ ÖStA Wien. HHStA. – PA XL. – Interna. Kopien und Denkschriften. 1914–1918.
- ¹⁴⁰ *Ibid.*

- ¹⁴¹ Цит. за: *Hornykiewicz Th.* Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. – Bd. 1. – S. 2.
- ¹⁴² *Wolfdieter B.* Die Beziehungen. – S. 48.
- ¹⁴³ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 193.
- ¹⁴⁴ ÖStA Wien. HHStA. – PA XL. – Interna. Kopien und Denkschriften. 1914–1918.
- ¹⁴⁵ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 262.
- ¹⁴⁶ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179 (Gesandtschaften und Konsulats Archive, Gesandtschaft Berlin – Botschaft Berlin. Weisungen Politik).
- ¹⁴⁷ PA AA Berlin. – R 8973. Див. також: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 246.
- ¹⁴⁸ *Wehler H.-U.* Op. cit. – S. 1151.
- ¹⁴⁹ ÖStA Wien. HHStA. – PA-178 (Botschaft Berlin 1914).
- ¹⁵⁰ Цит. за: *Hornykiewicz Th.* Op. cit. – S. 1. Див. також: *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 49.
- ¹⁵¹ ÖStA Wien. HHStA. – PA XL. – Interna. Kopien und Denkschriften. 1914–1918.
- ¹⁵² ÖStA Wien. HHStA. – PA. – Gesandtschaft Petersburg. K-119.
- ¹⁵³ PA AA Berlin. – R 8973.
- ¹⁵⁴ Ibid.
- ¹⁵⁵ *Saunders D.* Britain and the Ukrainian Question (1912–1920) // *English Historical Revue.* – January 1988. – P. 53.
- ¹⁵⁶ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 265.
- ¹⁵⁷ Книга “Die Vereingte Staaten von Großösterreich, politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn“ von Aurel C. Popovici. Див.: Mitteilungen: Die Ukrainer in Galizien // *Osteuropäische Zukunft 1917.* – S. 78–79.
- ¹⁵⁸ *Glaise-Horstenau E.* Erinnerungen des General der Infanterie ÖStA Wien. Kriagsarchiv. – Nachlässe und Sammlungen. B/67: 22.
- ¹⁵⁹ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 273; *Craig G.A.* Op. cit. – P. 369.
- ¹⁶⁰ *Craig G.A.* Op. cit. – P. 372.
- ¹⁶¹ ÖStA Wien. Kriagsarchiv. – Nachlässe und Sammlungen. B/67: 22.
- ¹⁶² *Czernin O.C.* In the World War. – London; New York; Toronto; Melbourne, 1919. – P. 50.
- ¹⁶³ ÖStA Wien. HHStA. – PA. – Nachlass Franz Ferdinand. – Karton 167. (Ehepakten, Ansprachen, Thronwechsel).

The article is dedicated to the forming of policy considering Ukrainian factor by the ruling circles of German and Dual Empire from its background till the beginning of World War I.

О.Б.Шляхов*

СУДНОВЛАСНИКИ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкриваються джерела формування, особливості складу судновласників Азово-Чорноморського басейну, аналізуються стереотипи їх поглядів та поведінки в умовах становлення в Україні ранньоіндустріального суспільства.

Без вивчення особливостей переходу України від традиційного до індустріального суспільства неможливо пояснити специфіку національного історичного процесу, визначити її місце в світовій цивілізації. Вкрай важливим завданням є виявлення закономірностей та своєрідності капіталістичної трансформації українських земель наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., вивчення питань тогочасного становлення у країні ринкової економіки, що дозволяє краще зрозуміти проблеми сьогодення, з'ясувати причини сучасних прорахунків та невдач. Розв'язання окремих аспектів цієї тематики на прикладі становища із розвитком підприємництва в комерційному мореплаванні Півдня України, дослідження складу, стереотипів поглядів і соціальної поведінки судновласників Азово-Чорноморського басейну й є метою автора статті.

У середині ХІХ ст. царська Росія вбачала в країнах Заходу, які більш динамічно розвивалися, приклад та водночас суттєву загрозу. Зрештою, модернізація, як прояв глибинного і багаторівневого процесу оновлення економічних, соціаль-

* Шляхов Олексій Борисович – д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету.